

UOT 94 (479.24)

Ə.R.Fərhadov

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

ali_farhadov@yahoo.com

MİRZƏ MÜLKÜM XANIN MAARİFÇİLİK FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Mirzə Mülküm xan, dövlət, din, maarifçilik

Məqalədə XIX əsr – XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyəti mövcud mənbə və ədəbiyyatlar sayəsində ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə araşdırılır. Qacarlar dövrünün ən görkəmli ziyalılarında biri Mirzə Mülküm xan olub. Müsəlman xalqlarının maariflənməsi yolunda fəaliyyət göstərən Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə kimi azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Mürtəcə ruhanilərə və şahlıq rejiminə qarşı mübarizə aparən Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin tədqiqi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Yaxın Şərq tarixinin öyrənilməsi baxımından xeyli əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə bu məsələlər təqdim edilib.

A.P.Фархадов

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МИРЗЫ МЕЛЬКУМ ХАНА

Ключевые слова: Мирза Мелькум хан, государство, религия, просвещение

В статье впервые на основе имеющихся источников и литературы комплексно исследуется просветительская деятельность известного общественно-политического деятеля государства Каджаров Мирзы Мелькум хана, проживающего в XIX – начале XX века. Одним из самых видных деятелей династии Каджаров является Мирза Мелькум хан. Деятельность Мирзы Мелькум хана на пути просвещения мусульманских народов была высоко оценена такими просветителями Азербайджана, как М.Ф.Ахунзаде, Дж.Мамедкулузаде. Исследования Мирзы Мелькум хана, борющегося против реакционного духовенства и шахского режима, имеет большое значение в изучении ближневосточной истории XIX и начала XX веков. В статье представлены эти вопросы.

A.R.Farhadov

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF MIRZA MALKUM KHAN

Keywords: Mirza Mulkum Khan, the state, the religion, enlightenment

In the article, the educational activities of prominent public figure of Qajars state Mirza Malkum Khan who lived in the XIX - early XX centuries are researched

for the first time in the complex form based on existing sources and literature. Mirza Malkum Khan was one of the eminent enlightened people of his period. The creativity of Mirza Malkum Khan, who worked on the education of Muslim population, had been praised by Azerbaijani enlighteners such as M.F.Akhundzadeh and J.Mammadguluzadeh. The research of the works of Mirza Malkum Khan, who fought against the reactionist clericals and the shah regime, has great importance in terms of studying the history of the Near East in the 19th and at the beginning of the 20th century. These issues were mentioned in the article.

XIX əsrin II rübü – XX əsrin əvvəlində yaşamış, Qacarlar dövlətinin görkəmli ictimai-siyasi xadimi Mirzə Mülküm xanın əsasən fəaliyyət göstərdiyi XIX əsrin II yarısı Qacar sülaləsinin IV hökmdarı olan Nəsrəddin şahın hakimiyyəti dövrünə aiddir. Nəsrəddin şah ziddiyyətli bir şəxsiyyət olub, onun ətrafında həm müstəbid dövlət xadimləri, mürtəcə ruhanilər, həm də Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Mülküm xan (və ya Mirzə Melkum xan) kimi xalq hakimiyyətini və konstitusiyaya quruluşunu müdafiə edən ziyalılar fəaliyyət göstərirdilər [4, s.178]. Lakin şah əsasən mürtəcə ruhanilərə və müstəbid dövlət xadimlərinə üstünlük verib mütərəqqi ziyalıların fikirlərinə qarşı biganəlik yolunu seçmişdir.

Özünü “zillullah” (“Allahın kölgəsi”) adlandıran şah qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olub hakimiyyətə gəldiyi gündən etibarən qəddar və israfçı şəxs kimi ad çıxarmışdır. 1850-1852-ci illərdə dini istibdada qarşı baş verən babi üsyanlarını yatırdan, Seyid Əliməhəmməd Bab, Tahirə Zərrintac xanım kimi babi liderlərini qətl etdirən [20, s.44] şah Qərb dəyərlərini ölkədə yaymaq istəyən Mirzə Tağı xan, Mirzə Hüseyn xan kimi dövlət xadimlərinin islahatlarına da mane olurdu.

Qeyd edək ki, Nəsrəddin şah dövrünün ən görkəmli ziyalılarından biri olan Mirzə Mülküm xan (1833-1908) mənşəcə Qarabağ xristianlarından olub [15, s.50-51], babaları I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə (1587-1629) Qarabağdan İsfahana köçüb yerləşmişdir [14, s.164]. Mirzə Mülküm xan İsfahanın Culfa məhəlləsindən idi [6, s.26].

Mirzə Mülküm xanın atası Mirzə Yaqub xan islamı qəbul etmişdi. Fransızca və rusca bilən Mirzə Yaqub xan Rusiyanın İrandakı səfirliyində tərcüməçi işləmişdir [16, s.6-7]. Mirzə Mülküm xanın Avropada təhsil almasında da Mirzə Yaqub xan təşəbbüskar olmuşdur.

Parisdə Politeknik İnstitutunda mühəndislik təhsili alan [2, s.14; 20, s.104] mütəfəkkir əslində fransız filosofu O.Kontun “insanlıq dini”nə, elmi biliyin qaynağı sayılan pozitivizmə inanıb [14, s.164], islam dəyərlərindən xalqın maariflənməsi yolunda istifadə etməyə çalışırdı. Öz inancını "Adəmiyyət" və ya "Dini-İnsaniyyət" adlandıran [23, p.188; 20, s.108] mütəfəkkir M.F.Axundzadədən fərqli olaraq dinə açıq-aşkar hücum etmənin

əleyhinə olub dindən avropalılışma yolunda istifadə etməyə çalışırdı [13, s.186-190]. Dini bəşəriyyətin inkişafında maneə sayan və elmə üstünlük verən Mirzə Mülküm xan dini etiqadı elm kimi qəbul etmənin əleyhinə idi [1, s.189-191].

İslam dünyasının modernləşməsi üçün çalışan Mirzə Mülküm xan “İran mədəniyyəti” adlı məruzəsində “Ortaya qoyduğumuz görüşlərin islamın özündə mövcud olduğunu ifadə etsək, bu daha asan qəbul ediləcəkdir” [23, p.190; 20, s.108], deyirdi. Görkəmli İran tədqiqatçısı Ə.Kəsrəvi yazır ki, “Mirzə Mülküm xan İsfahani Nəsrəddin şah dövründə ölkəyə və kütləyə ürək yandırır və xalqın oyanışı istiqamətində çalışırdı” [6, s.26].

Sədrəzəm Mirzə Hüseyn xan Sipəhsaların (ö.1881) dəstəklədiyi Mirzə Mülküm xan atası Mirzə Yaqub xanın dəstəyilə İranda “Fəramuşxanə” (“Unutma evi”) və ya “Cəmiyyəti-Adəmiyyət” (“İnsanlıq cəmiyyəti”) adlı mason təşkilatı yaratmışdı [15, s.74; 25, s.10]. M.F.Axundzadə bu təşkilatın əsas qayəsinin “səhiyyə rejimini tənqid və azadlığı yaymaq” [15, s.74] olduğunu göstərmişdir. Təşkilatın əsas nümayəndələri arasında Rusiya-İran müharibələrində iştirak edən və Qacarların Fransadakı səfiri olmuş urmiyalı Əsgər xan Əfşar kimi azərbaycanlılar da var idi [4, s.302]. Lakin cəmiyyətin səhiyyə rejimi əleyhinə mübarizəsi onun bağlanması səbəb oldu. Mirzə Mülküm xanın himayədarı sədrəzəm Mirzə Hüseyn xan isə ruhanilər tərəfindən küfrdə ittiham edilərək vəzifədən çıxarıldı [6, s.24; 25, s.9-10], daha sonra isə zəhərlənərək öldürüldü [4, s.195]. Bununla da islahatçı fəaliyyətinə görə qətl edilən keçmiş sədrəzəm Mirzə Tağı xandan sonra ölkəni reformla inkişaf etdirmək istəyən daha bir sədrəzəmin islahatları yarımçıq qaldı [20, s.47-48].

“Məclisi-Tənziyat”, “Dəftəri-Tənziyat” və s. əsərlər yazaraq [16, s.14; 20, s.55], Osmanlının din və vicdan azadlığını təbliğ edən tənziyat qanunlarının bənzərini İranda reallaşdırmaq istəyən Mirzə Mülküm xan, bu əsərlərini Nəsrəddin şahı da təqdim etmişdir [16, s.20]. “İran zəiflik və çürümə içindədir. Xəzinə boş, təbii qaynaqlar kəşf edilməyib. İki güclü dövlət (Rusiya və İran) İranın müstəqilliyini təhdid edir” [16, s.23-24] deyən Mirzə Mülküm xan şahı ölkədə konstitusiyaya əsaslanan, qanunverici və icraedici orqanları olan demokratik idarə sistemi qurmağa təşviq edirdi [12, s.66-67].

Ölkədəki idarəetməni təkmilləşdirmək üçün 1859-cu ildə Nəsrəddin şahın yaratdığı Dövlət Şurası Məclisi Mirzə Mülküm xan tərəfindən tənqid edilmiş və o, belə demişdi: “Məclisə bu sualı vermək istəyirəm. İranın hansı problemini həll etdiniz? Dövlətimizi bu zillətdən qurtarmalıyıq” [16, s.35]. Ölkənin əsas probleminin elmsizlik, qohumbazlıq və layiq olmayanların vəzifəyə gətirilməsi olduğunu bildiren Mirzə Mülküm xan “Kim ki, qanundan bəhs edir, onu xain və kafir elan edirlər” [16, s.47] deyərək şikayət edirdi.

Bir müddət Nəsrəddin şahın şəxsi tərcüməçisi [14, s.165], sonra isə şah hökumətinin İngiltərə səfiri olan Mirzə Mülküm xanın 1890-1898-ci illərdə Londonda gizli nəşr etdirdiyi “Ruznameyi-Qanun” (“Qanun” qəzeti) müstəbid

şah hökumətini daim tənqid edirdi [15, s.50] və bu səbəbdən İrana gətirilməsi qadağan idi. Qəzetin 7-ci sayında belə yazırdı: "Qanun" qəzetini niyə xaricdə nəşr edirik? Çünki ölkədə (İran - Ə.F.) həqiqəti söyləmək qadağandır" [24, p.3].

Qacarların İngiltərədəki səfirliyinin dəftərxana müdiri Mirzə Məhəmmədəli xan Qaragözlü Həmədani (ö.1915) Mirzə Mülküm xanla dost olub qəzetdə müxalifətçi məqalələr yazdığına görə 1889-cu ildə 22 ay İranda həbsdə yatmışdı [4, s.243].

Azərbaycan mütəfəkkirləri – M.F.Axundov, M.Şahtaxlı və C.Məmmədqluzadə Mirzə Mülküm xanın maarifçilik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdilər. İlk dəfə 1863-cü ildə İstanbulda və 1872-ci ildə Tiflisdə Mirzə Mülküm xanla görüşən [1, s.313] M.F.Axundzadə onu "Ruhül-qüds həzrətləri" ("Müqəddəs ruh") adlandırmışdı [2, s.14]. Mirzə Mülküm xan da M.F.Axundzadəni "Böyük bir məramın böyük atası" adlandırır [2, s.64], "Kəmalüddövlə məktubları"nı İstanbulda çap etdirmək istəyirdi [2, s.18]. Ə.Hüseynzadə "Siyasəti-fürusət" əsərində Mirzə Mülküm xanı "Üsuli-insaniyyəti təlqin edən xadim" [5, s.339] adlandırmışdır.

"Mirzə Mülküm xan oturub London şəhərində bizim halımıza ağlayır" [2, s.72] deyən C.Məmmədqluzadə müsəlmanların ona olan laqeydliyindən şikayət edirdi. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il, 3-cü sayındakı "Həmşəri" məqaləsində C.Məmmədqluzadə belə yazırdı: "Alimi-yeganə (Mirzə Mülküm xan - Ə.F.) məzlumlar barədə bir kitab yazıb; tapın həmin kitabı və oxuyun" [8, s.129]. "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci il, 30-cu sayındakı "Göz yaşları" məqaləsində C.Məmmədqluzadə "Qanun" qəzetini və onun nəşiri Mirzə Mülküm xanın müsəlmanları vəhdətə dəvət edən yazılarından nümunələr verir və belə yazırdı: "Mirzə Mülküm xan "Qanun" qəzetinin onuncu nömrəsində üzünü müsəlmanlara tutub deyir: "Əgər sizdə şüur olsaydı və ən azı bəzi heyvanlartək ittifaqın mənasını bilsəydiniz, o vaxt hansı zalım cürət edə bilərdi ki, sizin insanlıq hüququnuza əl uzatsın?" [7, s.201]. C.Məmmədqluzadənin "Həmşəri", "Göz yaşları", "Bizim işlərimiz", "Keçi" və digər felyetonlarında da Mirzə Mülküm xana, onun "Qanun" qəzetinə müraciət edilmişdir [9].

XIX əsrin görkəmli ictimai-siyasi xadimi M.Tərbiyə "Dənışməndani-Azərbaycan" əsərində Mirzə Mülküm xanın M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatı ilə məşğul olduğunu, "Məbdeyi-tərəqqi" ("İnkişafın başlanğıcı"), "Şeyx və vəzir" adlı kitablar yazdığını qeyd edir [26, s.5; 11, s.31]. Mirzə Mülküm xan əlifba islahatı mövzusunda olan "Şeyx və vəzir" adlı əsərini M.F.Axundzadəyə də göndərmiş və bu əsər onun tərəfindən bəyənilmişdi [15, s.112]. Qeyd edək ki, "Şeyx və vəzir" əsəri osmanlı türkcəsində qələmə alınmışdır [15, s.49]. İran müstəbidlərinin Mirzə Mülküm xanın əsərlərinə lağ etdiklərini bildirən [2, s.26] M.F.Axundzadə əsərin Təbrizdə də çap olunmasını tövsiyə etmişdi [2, s.4]. Əsər "Şərqi-Rus" qəzetində hissə-hissə və 1907-ci ildə Tiflisdə "Qeyrət"

mətbəəsində bütöv halda nəşr edilmişdi [2, s.69].

Şahlıq rejiminə qarşı demokratik ideyaları müdafiə edən Mirzə Mülküm xan ərəb əlifbasının çətinliyini müsəlmanların elmi, ictimai-siyasi inkişafına mane sayır [15, s.113], fəlsəfə və s. dünyəvi elmlərin məktəblərdə tədrisini tələb edirdi [16, s.82]. Qadın azadlığını və maarifçiliyi təbliğ edən Mirzə Mülküm xan “Qanun” qəzetinin 19-cu sayında yazırdı: “Biz qadınları uşaq tərbiyəsi, ailənin rifahı və dünya tərəqqisinin stimulu hesab edirik. Və qızların tərbiyəsinin sivilizasiyanın ən müqəddəs vəzifələri olduğuna inanırıq” [24, p.11-12].

“Yeni yol” qəzetinin 1922-ci il, 1-ci sayında Mirzə Mülküm xanın əlifba islahatı yolundakı fəaliyyətini təqdir edən C.Məmmədquluzadə onun belə dediyini nəql edirdi: “Əgər götürək üç yüz milyondan ibarət erməni və yunan mətbuatını, görərik ki, erməni və yunan mətbuatı bütün müsəlman mətbuatından yüksəkdir. Buna da səbəb ərəb hürufatının (hərflər - Ə.F.) çətinliyidir” [8, s.224]. Lakin İran və Osmanlı hakimiyyəti və mürtəcə ruhanilər ərəb əlifbasını müqəddəs sayıb, hər hansı bir islahata qarşı çıxırdılar. Mirzə Mülküm xan M.F.Axundzadəyə yazdığı məktubda buna işarə edərək yazırdı ki, onlar əlifbanı “dinin bir parçası” [22, p.91] sayırlar. İrandakı tənəzzülün səbəbini ərəb əlifbasında gören Mirzə Mülküm xan “Əgər əlifba dəyişdirilsə, İranda yoxsulluq ortadan qalxar, şahlıq da ləğv olar” [15, s.111] deyirdi. Mirzə Mülküm xanın əlifba çalışmaları bəyənən M.F.Axundzadə yazırdı ki, “Həqiqi alim və hörmətəlayiq Mirzə Kazımbəy də onu dəstəkləyir” [21, c.68].

Mirzə Mülküm xan İstanbulda demokratik fikirli İran azərbaycanlıları tərəfindən nəşr olunan “Əxtər” qəzetində məqalələr yazır, qəzetin dəst-xəttini müdafiə edirdi [18, s.56-57]. “Əxtər” qəzeti haqqında məlumat verən “Əkinçi” qəzetinin 1876-cı il, 5-ci sayındakı “Daxiliyyə” məqaləsində yazırdı ki, “Əgərçi İstanbul şəhərində müsəlmanlar üçün çox qəzet çap olunur, amma onlar osmanlı dilində olduğundan bizim üçün elə ləzzət eləməz, lakin “Əxtər” qəzeti fars dilində çap olduğuna və fars dili bizim vilayətlərdə çox işləndiyinə ümidvarıq ki, onu bizim tərəflərə gətirdən çox ola” [3, s.121-122]. “Əxtər” qəzeti şahlıq rejimini tənqid edib demokratik dəyərləri müdafiə edirdi. Bu səbəbdən İrana gətirilməsi qadağan idi [12, s.93].

Avropalılışmağı və Qərbin dövlət idarə sistemini İranda tətbiq etməyə çalışan Mirzə Mülküm xan “Avropa millətləri bir çox mücadilədən sonra ədalət, azadlıq, seçib-seçilmə haqqına sahib oldular. Əgər müsəlmanlar həqiqətən də bu haqlara sahib olmaq istəyirsə, niyə Avropanı təqlid etməirlər?” [16, s.62] deyirdi. Volter, Russo kimi Qərb filosoflarının xalqı zülmə qarşı mübarizəyə çağırıldığını deyən Mirzə Mülküm xan “Məzlum zülmə dözməməlidir” [16, s.72] deyərək xalqı şahlıq rejiminə qarşı mübarizəyə səsləyirdi.

Ölkədə günahkarlara verilən cəzaların da qeyri-müəyyən və adama görə müxtəlif olduğunu yazan mütəfəkkir – “Cəzalar hər bir günahkar üçün aydın və

bərabər olmalıdır” [16, s.75-76] deyirdi. “Qanun bütün İran məmləkətində, bütün İran təbəələri üçün bərabər olmalıdır; Heç kimə qanunsuz cəza verilməməlidir; Etiqad azadlığı olmalıdır” [16, s.78-79] deyən Mirzə Mülküm xanın ən böyük əleyhdarları şahpərəstlər və mürtəcə ruhanilər idi. Onlar Qərb texnologiyasının qəbul edilməsini mümkün sayır, lakin konstitusiyalı idarə sistemini rədd edirdilər. Mirzə Mülküm xan isə bu cür idarə sisteminin uzun təcrübələrin nəticəsi olduğunu, insanlığa daha faydalı olacağını bildirirdi [16, s.63]. Mirzə Mülküm xan qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan şahın səlahiyyətinin parlament tərəfindən məhdudlaşdırılması ideyasını irəli sürürdü [20, s.115-116]. Ölkəni xaricilərin əlində oyunağa çevirən şah hökumətini tənqid edən mütəfəkkir özünün “Qanun” qəzetində – “Məgər İran xalqı ölüb ki, onu hərraca qoyublar?” [2, s.51] deyə şikayət edirdi.

Mütəfəkkir “İran mədəniyyəti” adlı əsərində islam dininin mədəniyyətə mane olduğunu iddia edənləri də tənqid edir, “İslam dini mədəniyyətə müxalif deyil” deyirdi [16, s.62]. Mirzə Mülküm xan İranın və islam dünyasının Qərb qarşısındakı məğlubiyyətini nadan din və dövlət xadimlərində görür və onları tənqid edirdi. “Bu ruhanilərin nə üstünlükləri var ki, belə geniş imtiyazlara malikdirlər?” deyən mütəfəkkir onların öz rəzilliklərini vəzifə ilə pərdələdiklərini deyir [16, s.47], “Nidayi-ədalət” risaləsində Avropanın inkişafını keşişlərin yaratdığı xurafat və mövhumatların qanlı mücadilələr nəticəsində yox edilməsiylə əlaqələndirir və müsəlmanları bundan nümunə götürməyə çağırırdı [16, s.30]. O, xalqı cəhalətdə saxlayan mürtəcə ruhanilərə xitabən “Siz milləti parçalayırsınız, onları bir-birinə düşmən edirsiniz” [2, s.58] deyərək “Qanun” qəzetinin 8-ci sayında din xadimlərindən belə şikayət edirdi: “bütün bu zülmələr və İranda axan göz yaşları sizin sükutunuz və qəddarlığınıza görədir. Necə deyə bilərsiniz ki, “Bu bizim problemimiz deyil” [24, p.13]. Məhz bu kimi hallara görə, o, İranda dünyəvi idarəetmə sisteminin qəbuluna çalışırdı [21, c.116].

İlk dəfə Mirzə Mülküm xan tərəfindən İranda ortaya qoyulan məşrutə ideyaları [16, s.13] Hacı Ağa Ruhullah Nəcəfi İsfahani kimi mütərəqqi din xadimləri tərəfindən də dəstəklənmişdi. Avropa qanunlarını Qurana uyğun sayan bu din xadimi yazırdı ki, “Məşrutə islam deməkdir. Məşrutə istəmək islamı istəməkdir” [20, s.82]. Mirzə Mülküm xanın məşrutə fikirləri görkəmli azərbaycanlı mütəfəkkir Cəmaləddin Əfqaniyə də təsir etmişdir [17, s.108]. Lakin Mirzə Mülküm xanı küfrlə ittiham edib, “Biz dinimizdən imtina etmək istəmirik. Allah bizə ağıl verib, Avropa qanunlarına möhtac deyilik” deyən mürtəcə ruhanilər də var idi [17, s.105-106].

“İranda hər şeyi bir nəfər (şah-Ə.F.) zəbt edib” [16, s.44] deyən Mirzə Mülküm xan “Goftar dər rəfi-zülm” (“Zülmün ləğvi haqqında sözlər”) əsərində belə yazırdı: “Ya zalımlar zülmü tərk etməli, ya da məzlumlar zülmə dözməməlidirlər” [15, s.61]. M.F.Axundzadə onun belə dediyini nəql edirdi:

“Məzluma demək lazımdır ki, ey nadan! Sən ki, qüdrət, say və bacarıq cəhətdən zalımdan qat-qat artıqsan, bəs nə üçün zülmə qatlaşırsan?” [1, s.268].

Maarifçi bir şəxsiyyət olan Mirzə Mülküm xan eyni zamanda ziddiyyətli ictimai-siyasi xadim idi. Nəsrəddin şahın Avropaya səyahətlərində İranın təbii qaynaqlarının İngiltərəyə icarəyə verilməsi üçün çalışmışdı [17, s.105]. Mirzə Mülküm xanın təşviqi ilə şah İranda istehsal edilən tütün və tənəkənin alqı-satqı və istehsalını 50 il müddətinə Gerald Talbotun Londondakı şirkətinin inhisarına vermişdi. Lakin xalqın şiddətli etirazı və Cəmaləddin Əfqani, Mirzə Həsən Şirazi və Təbrizdən olan müctəhid Mirzə Cavadın şaha, ingilislərə qarşı cihad fətvaları Nəsrəddin şahı bu müqaviləni pozmağa məcbur etmişdi [19, s.4-5]. Deyə bilərik ki, Nəsrəddin şahın dövründə baş verən tənəkə üsyanı və sonda şahın qətl edilməsi İranda ümumxalq azadlıq hərəkatının təməlini qoydu və məşrutəyə gedən yol açıldı.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Mirzə Mülküm xan XIX əsr İranında demokratik dəyərlərin yayılmasında, şahlıq rejiminə və xurafətçi din xadimlərinə qarşı mübarizədə böyük rol oynamışdır. Mürtəcə ruhanilərin maneəsindən çəkinən Mirzə Mülküm xan əksər vaxtlarda özünün qərbpərəst fikirlərini dini terminologiya ilə ifadə edərək müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməsinə çalışmışdır. İran məşrutə inqilabının təməllərinin qoyulmasında da onun demokratik ideyaları təsiredici olmuşdur [23, p.185]. Mirzə Mülküm xanın yaradıcılığı məşrutə inqilabçılarına, o cümlədən Cənubi Azərbaycandan olan millət vəkili, görkəmli ictimai-siyasi xadim Seyid Həsən Tağızadəyə böyük təsir göstərmişdir [10, s.183]. Mütəfəkkirin “Qanun” qəzetinin bəzi nömrələri isə məşrutə inqilabı dövründə Tehranda yenidən nəşr edilmişdi [2, s.25]. Mütəfəkkirin maarifçilik fəaliyyəti M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Şahtaxtı kimi azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən təqdir edilmişdir. Cənubi Azərbaycanlı mütəfəkkir və yazıçı M.Ə.Talıbov Mirzə Mülküm xanı “böyük islahatçı və maarifçi” adlandırmışdır [2, s.26].

Beləliklə, Mirzə Mülküm xanın əsərlərinin öyrənilməsi XIX əsr – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan və İran tarixinin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundzadə M.F.* Əsərləri: 3 cildə. II c., Tərtib edən: H.Məmmədzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 376 s.
2. *Baxşəliyev O.* Mirzə Melkum xan: həyatı və ədəbi fəaliyyəti. Bakı: Azərənşr, 1970, 76 s.
3. Əkinçi. 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Avrasiya, 2005, 496 s.
4. *Həsənzadə T.* XVIII-XIX əsrlərdə İranda yaşamış azərbaycanlı ictimai-siyasi xadimlər (Mehdi Bəmdadın “Tarixi-ricali-İran” əsəri əsasında). Bakı: Nurlan, 2007, 319 s.

5. *Hüseynzadə Ə.* Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Çarşıoğlu, 2008, 579 s.
6. *Kəsrəvi Ə.* İranın məşrutə inqilabının tarixi. I c., Tərc: A.Ə.Haşimi (Cavanşir). Essen, 2003, 528 s.
7. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri. II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
8. *Məmmədquluzadə C.* Əsərləri. IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
9. “Mülküm xan” / Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası / http://calilbook.musigi-dunya.az/m/mulkum_xan.html?fbclid=IwAR2YZdCQdagt1BeREjBLRrpHM9MoYJKAYtAL5TJ_5HIZ6Oj2S9wfPPyqXIU
10. *Şəfiyeva Ə.* S.H.Tağızadənin elmi-pedaqoji fəaliyyəti // Tarix və onun problemləri, 2009, №3, s.182-185
11. *Tərbiyə M.* Danışməndani-Azərbaycan. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 129 s.
12. *Alam Tabriz A.* Aydınların, dini liderlər və esnafın İranın yakın dönmə toplumsal hərəketlərindəki və devrimlərindəki rollerinin incelenməsi. Ankara: Ankara Üniversitesi, 2004, 256 s.
13. *Algar H.* *Ahundzade Mirza Feth Ali* // TDV İslam Ansiklopedisi, II c., İstanbul, 1989, s.186-190
14. *Algar H.* *Mirza Melkum han* // TDV İslam Ansiklopedisi, XXX cild, İstanbul, 2005, s.164-166
15. *Devebakan M.* İranın modernleşmə ve meşrutiyete geçiş sürecinde önemli bir aktör: *Mirza Malkum Han (1833–1908)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, 2008, 135 s.
16. *İmamoğlu O.* *Mirza Malkum hanın risalelerinde İran modernleşmesi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 2019, 105 s.
17. *Karadeniz Y.* İran Batılılaşma Hərəketinde *Mirza Malkum Han*’ın Rolü (1833-1908) // SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011, Sayı: 23, s.103-111
18. *Kurtuluş R.* *Ahter* // TDV İslam Ansiklopedisi, Ek-1-ci c., İstanbul, 2016, s.56-57
19. *Kurtuluş R.* *Tütün* // TDV İslam Ansiklopedisi. 42-ci c., İstanbul, 2012, s.4-5
20. *Uyar M.* İranda modernleşmə ve din adamları. İstanbul, Emre yay., 2008, 336 s.
21. *Рзаев А.К.* Мухаммед Али Мирза Казем-Бек. Москва: Наука, 1989, 199 с.
22. *Algar H.* *Mirza Malkum Khan. A Biographical Study in Iranian Modernism*. California: University Press of California, 1973, 337 p.
23. *Algar H.* *Religion and the State in Iran, 1785–1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period*. California: University of California Press, 1980, 286 p.
24. *Bashir H.* *Qanun and the Modernisation of Political Thought in Iran* / <https://isu-ir.academia.edu/HassanBashir>
25. *Kəsrəvi Ə.* Tarixə-məşrutəyə-İran. Tehran: Müəssəseye-intişarə-Əmir Kəbir, 1343, 906 s.
26. *Tərbiyə M.* Danışməndane-Azərbaycan. Tehran, 1314, 414 s.

Redaksiyaya daxil olub 10.02.2020